

GRAMATYKI JĘZYKA POLSKIEGO

Andrzej Piotr Lesiakowski

(Instytut Badań Literackich PAN,

e-mail: andrzej.lesiakowski@ibl.waw.pl)

GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO WIĘKSZA ANTONIEGO MAŁECKIEGO – GRAMATYKA, KTÓRA WPROWADZIŁA METODĘ HISTORYCZNO-PORÓWNAWCZĄ DO POLSKICH BADAŃ NAD JĘZYKIEM¹

AUTOR: Antoni Małecki.

PEŁNY TYTUŁ: *Gramatyka języka polskiego większa przez dra. Antoniego Małeckiego, Profesora języka i historii literatury polskiej w Uniwersytecie lwowskim.*

OFICyna WYDAWNICZA: Drukarnia E. Winiarza; nakładem autora.

MIEJSCE WYDANIA: Lwów.

ROK WYDANIA: 1863.

FORMAT: 8°.

LICZBA STRON: XXIII + nlb. 1 + 427 + nlb. 1 + tabela.

JĘZYK: Polski.

INFORMACJE O AUTORZE

Antoni Małecki urodził się 16 lipca 1821 r. w Objezierzu pod Poznaniem. Studiował w Berlinie. W kwietniu 1850 r. otrzymał nominację na stanowisko profesora nadzwyczajnego filologii klasycznej na Uniwersytecie Jagiellońskim. Od listopada 1850 r. pełnił także obowiązki dyrektora Gimnazjum św. Anny, jednak gdy władze austriackie postanowiły wprowadzić do szkół średnich język niemiecki jako wykładowy, A. Małecki złożył rezygnację. Jesienią 1851 r. oskarżono go przed ministrem policji o brak lojalności, a 31 grudnia 1852 r. usunięto z katedry. W marcu 1854 r. wyjechał do Innsbrucku, gdzie był profesorem filologii klasycznej. W sierpniu 1856 r. uzyskał nominację na profesora Uniwersytetu we Lwowie, gdzie objął katedrę literatury i języka polskiego. Wkrótce po przybyciu do Lwowa

¹ Artykuł w dużej części powstał na podstawie mojej monografii pt. *„Gramatyka języka polskiego większa” Antoniego Małeckiego na tle dziewiętnastowiecznych podręczników gramatycznych i ówczesnej polszczyzny*, Toruń 2014.

nawiązał współpracę z Zakładem Narodowym im. Ossolińskich (w latach 1869–1872 i powtórnie od 1882 r. piastował godność zastępcy kuratora Zakładu). W 1865 r. został profesorem zwyczajnym, a w roku akademickim 1866/1867 wybrano go na dziekana fakultetu filozoficznego. W roku akademickim 1872/1873 A. Małecki został, jako pierwszy świecki Polak, rektorem Uniwersytetu Lwowskiego. Funkcję tę pełnił do grudnia 1874 r., gdy z powodu choroby gardła przeszedł na emeryturę. Był członkiem m.in. Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, Akademii Umiejętności w Krakowie, Rady Naukowej zwołanej przez ministra Hasnera w Wiedniu. W latach 1876–1889 był posłem Sejmu Krajowego, zasiadał w Komisji Szkolnej. W 1881 r. został dożywotnim członkiem Izby Panów w Wiedniu. W 1890 r. otrzymał od cesarza austriackiego odznakę honorową „Litteris et Artibus”. 27 maja 1891 r. Rada Miejska przyznała A. Małeckiemu honorowe obywatelstwo Lwowa, a w 1892 r. uniwersytety w Krakowie i Lwowie nadały mu godność honorowego doktora praw. Antoni Małecki zmarł 7 października 1913 r. [Gubrynowicz 1920; Skręt 1974, 431–435].

INNE DZIEŁA AUTORA

W bardzo bogatym dorobku naukowym, wydawniczym, literackim i translatorskim Antoniego Małeckiego znajdują się, prócz *Gramatyki języka polskiego większej*, jeszcze dwa inne podręczniki: wielokrotnie wznawiana *Gramatyka języka polskiego mniejsza* [pierwsze wydanie: Lwów 1863; ostatnie wydanie: Lwów 1919] oraz *Gramatyka historyczno-porównawcza języka polskiego* [t. 1–2, Lwów 1879]. Poza tym zagadnień językowych dotyczyły także prace: *Wyjaśnienie natury głoski „j” – praktyczne stąd następstwa dla ortografii* [„Szkola” 1868, z. 2], *O naturze spółgłoski „j” i praktycznych stąd następstwach dla ortografii polskiej* [Lwów 1868] oraz *Uwagi A. Małeckiego do uchwał komitetu wyznaczonego przez pełne posiedzenie Akademii Umiejętności do ustalenia pisowni polskiej* [Lwów 1885].

CHARAKTERYSTYKA DZIEŁA

Na podręcznik składają się następujące części: *Przedmowa* [s. III–VI], *Porządek i wykaz rzeczy* [s. VII–XXIII], *Wstęp* [s. 1–2], *Część pierwsza. Głosownia* [s. 3–50], *Część druga. Nauka o formach (Flexsya)* [s. 51–190], *Część trzecia. Etymologia (Słoworód)* [s. 191–250], *Część czwarta. O częściach mowy nieodmiennych* [s. 251–263], *Część piąta. Składnia* [s. 264–378], *Część szósta. Pisownia cz. Ortografia* [s. 379–405], *Dodatek. O Wierszowaniu* [s. 406–425]; książkę zamykają errata, czyli *Pomyłki do sprostowania przed użyciem dzieła* [s. 426–427], oraz dołączona w formie wklejki *Tabela etymologiczna* – schemat przedstawiający „rozród” wyrazów pochodzących od pierwiastka *czł* (*człt*) (!).

W *Przedmowie* A. Małecki wyjaśnia, że w pracy swej stosował metodę historyczno-porównawczą, tzn. uwzględnił nie tylko historyczny rozwój polszczyzny (począwszy od XIV wieku), ale korzystał również z wyników badań

nad inném narzeczem słowiańskim, którego piśmiennicze utwory o kilka wieków głębiej w przeszłość sięgają i właśnie przeto zdolne są choćby tylko w przybliżeniu zastąpić nam niedostatek równie starożytnych pomników polskich [s. IV],

przy czym niezwykle pomocne (zwłaszcza w zakresie fleksji i etymologii)

były uczone i szacowne prace najznakomitszego po dziś dzień badacza filologii słowiańskiej, profesora Franciszka Miklosicha [s. V].

To podejście historyczne odcisnęło silne piętno niemal na wszystkich działach gramatyki (w tradycyjnym rozumieniu tej dyscypliny). W podręczniku znajdziemy nie tylko opis języka współczesnego A. Małeckiemu, ale także, co jest nowością na tle wcześniejszych polskich prac, obszernie uwagi na temat historii polszczyzny, informacje dotyczące jej rozwoju, przekształceń, zmian językowych o charakterze zarówno systemowym, jak i jednostkowym, a także rekonstrukcje całych wyrazów, poszczególnych końcówek fleksyjnych, przyrostków tematowych, formantów słotwórczych itd.

Głosownia obejmuje podziały i charakterystyki samogłosek i spółgłosek (uwzględniające pochodzenie niektórych głosek, np. $e < \check{e}$, ь , ѣ) oraz różnego typu procesy i zjawiska fonetyczne, w tym także historyczne, jak np. przegłosy, palatalizacje, apofonie praindoeuropejską, pojawianie się spółgłosek protetycznych przed samogłoską w nagłosie. Mimo wielu błędów i nieścisłości wynikających ze stanu ówczesnej wiedzy A. Małeckiego udało się odróżnić zmiany będące dziedzictwem prasłowiańskim, a nawet praindoeuropejskim, od procesów późniejszych i zmian zupełnie współczesnych.

Rozdział *Nauka o formach* rozpoczynają informacje na temat podziału wyrazów na części mowy (wraz ze wstępnymi definicjami wyróżnionych klas). Część *Imiona – Deklinacja* obejmuje imienne kategorie gramatyczne, podział rzeczowników na deklinacje (podstawą jest tu zakończenie tematu i końcówka fleksyjna) oraz odmianę rzeczowników, zaimek, przymiotników i liczebników. Opisy te zawierają rys historyczny rozwoju form, dla którego punktem wyjścia zwykle jest okres przedpolski. *Konjugacja* dotyczy kategorii werbalnych i związanych z nimi klasyfikacji czasowników, zasobu i budowy form czasownikowych oraz podziału na koniugacje (wraz z przykładami odmian). Podział na koniugacje A. Małecki oparł na, niestety wadliwej, analizie morfologicznej form temporalnych. W opisie wyraźnie mieszają się podejście synchroniczne ze spojrzeniem diachronicznym, co w połączeniu z niewystarczającą wiedzą historycznojęzykową nie pozwoliło gramatykowi poprawnie wydzielić przyrostków tematowych (wyróżnia, często niezbyt precyzyjnie, np. przyrostki $\frac{u}{\text{„owa”}}$, $\frac{u}{(\text{ywa})}$), „a, niekiedy $\frac{i}{a}$, $\frac{\text{ь?}}{(a)}$, $\frac{n}{\text{„nę”}}$), będących podstawą tego podziału. W efekcie powstała klasyfikacja zawiła i niespójna.

W *Etymologii* najwięcej miejsca A. Małecki poświęcił opisowi derywacji. W rozdziale *Słoworód Imion* przedstawił zasady tworzenia rzeczowników przy użyciu sufiksów oraz reguły tworzenia i stopniowania przymiotników, przy czym większość formantów starał się zrekonstruować w ich przedpolskiej postaci. *Słoworód Czasowników* zawiera charakterystykę przyrostków czasownikowych (w sporym stopniu jest to powtórzenie informacji z rozdziału *Konjugacja*), zasady tworzenia iteratywów oraz omówienie zagadnienia par aspektowych. Tę część podręcznika zamyka rozdział *O wyrazach złożonych*, w którym znajdujemy opis nie tylko kompozycji (w dzisiejszym tego słowa rozumieniu), ale także derywatów z formantami afiksalnymi typu *bez-*, *do-*, *-kolwiek*, *-li*, *nie-*, *ob-*, *pro-*, *-ś*, *za-* itp.

Rozdział *O częściach mowy nieodmiennych* zawiera definicje oraz opisy wewnętrznego zróżnicowania przysłówków, przyimków, spójników i wykrzykników. Informacje historycznojęzykowe są tu bardzo rzadkie i skąpe.

W *Składni* nie zastosowano metody historyczno-porównawczej. Tę część otwiera *Nauka o zdaniu pojedynczym*, która obejmuje definicję zdania, omówienie części zdania, podział zdań na „gołe” (nierozwinięte) i rozwinięte oraz wstępne informacje na temat zdań pobocznych, współrzędnych i ściągniętych. *Składnia Zgody* i *Składnia Rzędu* dotyczą związków międzywyrazowych, a w *Nauce o Słowie (pod względem syntaktycznym)* A. Małecki powraca do zagadnień poruszonych wcześniej w *Nauce o formach* i ponownie omawia (dokonując jednak istotnych uzupełnień, a w niektórych wypadkach również modyfikacji pierwotnego stanowiska) kategorie werbalne oraz zasób form czasownikowych. W *Nauce o Zdaniu Złożonym* opisane są rodzaje zdań „współrzędnych”, „pobocznych” i zdania wielokrotnie złożone. *Składnię* zamyka krótki rozdział poświęcony szykowi wyrazów: *O Szyku Wyrazów, czyli tak zwana Składnia Szyku*.

Na wstępie rozdziału *Pisownia cz. Ortografia* A. Małecki przedstawia trzy zasady ortograficzne: fonetyczną, etymologiczną i „zwyczaj narodowy”. Następnie przechodzi do szczegółowego omówienia zagadnień ortograficznych (np. kreskowania samogłosek pochylonych, wahań w zakresie stosowania *o*, *ó* i *u*, pisowni upodobnień i uproszczeń, grup *ge/gi* oraz dawnych grup *ij/uj*, użycia wielkich liter, zasad dzielenia wyrazów itd.). Znajdujący się w zakończeniu tej części podręcznika rozdział *O Przecinkowaniu czyli Interpunkcji* zawiera zasady użycia znaków przestankowych.

Zamykający podręcznik *Dodatek. O Wierszowaniu* obejmuje informacje dotyczące akcentu (wyrazowego i zdaniowego), brzmieniowej organizacji tekstu literackiego oraz wersyfikacji.

RECEPCJA DZIEŁA

Gramatyka języka polskiego większa i wydana równocześnie jej skrócona wersja – *Gramatyka języka polskiego mniejsza*² spotkały się z bardzo przychylnym przyjęciem nie tylko ze strony ówczesnych badaczy języka, ale także ogółu czytelników. Niezwykle życzliwe oceny *Gramatyki* odnaleźć można w wielu ówczesnych recenzjach³. Fryderyk H. Lewestam pisał:

(...) jest to najpierwsza polska gramatyka, zasługująca rzeczywiście na to nazwisko, najpierwsza oparta na historii samego języka, na jego powinowactwie z innymi słowiańskimi, na ogólnych i wiecznotrwałych zasadach gramatyki powszechniej, a więc zarazem na analogii z narzeczami innych plemion rodowych, – najpierwsza obywatelką się bez dziwolągów i mrzonek, poważna, trzeźwa, dowodząca na każdej niemal kartce obszerniej, a przecież niepretensyjnej erudycji [Lewestam 1863, 496].

Entuzjastyczny ton wypowiedzi nie może dziwić. Antoni Małecki wykorzystał osiągnięcia lingwistyki porównawczej i uwzględnił w opisie historyczny rozwój języka, dzięki czemu jego opracowanie odbiegało poziomem naukowym od wcześniejszych podręczników.

Zasługą [Małeckiego] było, że po raz pierwszy przerwał koło zaczarowane „filozofizmu” i dyletantyzmu, wyłącznie dotąd rozpowszechnionych w tej dziedzinie wiedzy, co zanikać mogła, rozwijać się nie zdołała. Wypierajmy się i unikajmy słowiańszczyzny w dziejach naszych państwa, kultury, literatury, ile chcemy, acz nie bez pewnych dla nich uszczerbków, ale w dziejach języka odosobnienie to przeprowadzić można tylko kosztem wszelkiego światła i prawdy. Otóż z tego odosobnienia wyprowadził on gramatykę polską, usadowił ją i ustalił w gronie Słowiańszczyzny i z niej ją wyrozumiał sam i nas wyuczył [Brückner 1913, 693–694].

Dopiero z chwilą ukazania się w 1863 r. podręczników A. Małeckiego na dobre zagościł u nas nowy nurt badań nad językiem – metoda historyczno-porównawcza, która dominować będzie w polskim językoznawstwie aż do początków XX wieku.

W kilka lat po jej [*Gramatyki większej*] ukazaniu się Aug[gust] Schleicher, znakomity lingwista i znawca języków słowiańskich, pisząc recenzję prac Trzaskowskiego i Małeckiego w swoim czasopiśmie lingwistycznym („Beiträge zur vergleichende Sprachforschung” 1868), orzekł, że z pojawieniem się prac tych u Polaków tama dla ściśle naukowego kierunku badań językowych, zdaje się zostanie przełamana. Gdy teraz rzucimy okiem na ten trzydziestokilkuletni okres czasu, jaki od wydania rzeczzonej „Gramatyki” upłynął, bez wahania twierdzić możemy, że przewidywania Schleichera

² Z powodu bardzo silnego związku obu prac (o czym zob. poniżej w części *Ciekawostki*) i ich równoczesnego wydania osobne omówienie recepcji tych dzieł jest właściwie niemożliwe. Ówcześni recenzenci zwykle pisali po prostu o *Gramatyce* Małeckiego, a późniejsi badacze oceniający rolę podręczników A. Małeckiego w historii nauki o języku traktowali łącznie zarówno obie gramatyki ogłoszone w 1863 r., jak i późniejsze wznowienia *Gramatyki mniejszej*.

³ Zob. np. I.B. [Boczyński] 1863; Kudasiewicz 1864; Czajkowski 1865.

bynajmniej zawodu nie doznały: kierunek naukowy w zakresie badań językowych istotnie zapanował i w następstwie sprowadził dość pomyślny rozkwit badań nad polszczyzną. Zasluga zaś „Gramatyki” Małeckiego w tym ruchu naukowym była rzetelna i doniosła [Kryński 1901, 905–906].

Również współcześni nam badacze wysoko cenią wkład Antoniego Małeckiego w rozwój polskiej myśli językoznawczej. Zdaniem Stanisława Urbańczyka [1993, 84] A. Małecki był „Najwybitniejszą postacią wśród »gramatykarzy« nowatorów”, także Zenon Klemensiewicz [1999, 674] wymienia go w szeregu najwybitniejszych XIX-wiecznych autorów gramatyk. W literaturze podkreśla się doniosłą rolę opracowania A. Małeckiego w inspirowaniu nowych poglądów metodologicznych [Bajerowa 1987, 811]. Zwraca się uwagę np. na jego zupełnie nowatorskie rozumienie kategorii strony [Skarżyński 2001, 157–159, 164], ważne spostrzeżenia dotyczące par aspektowych [Skarżyński 2001, 179–180; Czelakowska 2010, 145, 166], rozdzielenie zagadnień słowotwórczych i fleksyjnych (przez wcześniejszych gramatyków opisywanych łącznie) i określenie przedmiotu i zakresu opisu tych działów [Czelakowska 2010, 43, 54, 55, 68], nowe, zgodne z zachodnimi gramatykami naukowymi ujęcie niektórych zagadnień deklinacyjnych [Czelakowska 2010, 129, 194, 202].

CIEKAWOSTKI

Równocześnie z *Gramatyką języka polskiego większą* „wyszła z pod prasy tegoż autora *mniejsza Gramatyka Języka Polskiego*, napisana dla użytku po szkołach” [s. III]. Antoni Małecki wskazał, że podręczniki te są ze sobą mocno powiązane. *Gramatyki większa i mniejsza* powstawały w jednym czasie i w zamyśle autora miały się wzajemnie dopełniać – należy w tym nawet dostrzec jedną z pierwszych prób ułożenia równoległych podręczników dla nauczyciela i ucznia. *Gramatykę większą* A. Małecki kierował do

osób czy to z powołania swego jako nauczyciele języka polskiego, czy też z wewnętrznego popędu i miłośnictwa w tém będących położeniu, że im pożądaną może będzie sposobność wglądnięcia głębiej w tajną istotę mowy ludzkiej w ogóle, a w szczególności w organizm zasad i kolój dziejów mowy naszej ojczystej [s. III].

Gramatyka mniejsza przeznaczona została przede wszystkim dla uczniów i

mieści w sobie rzecz nieco krócej ujętą; (...) Powtórzenie zaś tego wszystkiego, a zarazem i zdanie sprawy, dlaczego rzecz każda tak a nie inaczej w systemie gramatycznym postawiona została [s. III],

zawierał podręcznik dla nauczyciela. W obu książkach A. Małecki wprowadził nawet takie same tytuły i numerację rozdziałów, podrozdziałów i paragrafów.

WERSJA ELEKTRONICZNA

<http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=3453&from=pubindex&dirids=28&lp=572>

https://polona.pl/search/?query=ma%C5%82eck_i_gramatyka_wi%C4%99ksza

Bibliografia

- I. Bajerowa, 1987, *Językoznawstwo polonistyczne* [w:] *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. 4: 1863–1918, cz. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 802–819.
- I.B. [Boczyliński], 1863, *Gramatyka języka polskiego większa przez Dra Ant. Małeckiego...*, „Biblioteka Warszawska”, t. 4, s. 524–533.
- A. Brückner, 1913, *Kilka słów o „Małeckim”*, „Kronika Powszechna”, nr 42, s. 693–694.
- J. Czajkowski, 1865, *Przegląd Gramatyki języka polskiego Dra Antoniego Małeckiego*, „Biblioteka Warszawska”, t. 1, s. 283–305.
- A. Czelakowska, 2010, *Opisy fleksyjne w gramatykach polskich lat 1817–1939*, Biblioteka „LingVariów”, t. 6, Kraków.
- B. Gubrynowicz, 1920, *Antoni Małecki (1821–1913)*, Lwów.
- Z. Klemensiewicz, 1999, *Historia języka polskiego*, wydanie VII, uzupełnione, Warszawa.
- A.A. Kryński, 1901, *Małecki jako gramatyk*, „Wędrowiec”, nr 46, s. 903–906.
- A. Kudasiewicz, 1864, *Ocena Gramatyki polskiej Małeckiego*, „Biblioteka Warszawska”, t. 1, s. 294–324.
- A.P. Lesiakowski, 2014, *„Gramatyka języka polskiego większa” Antoniego Małeckiego na tle dziewiętnastowiecznych podręczników gramatycznych i ówczesnej polszczyzny*, Toruń.
- F.H. Lewestam, 1863, *Małecki Antoni, szkic biograficzno-literacki*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 221, s. 494–496.
- M. Skarżyński, 2001, *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku*, Kraków.
- R. Skręt, 1974, *Małecki Antoni Józef (1821–1913)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 19, Kraków, s. 431–435.
- S. Urbańczyk, 1993, *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*, Kraków.